

Matošev, pa zato i hrvatski Beograd

Nenad Prokić*

7. rujna 1896. *neharni sin hrvatski*, Antun Gustav Matoš preplivao je Dunav, dezertiravši iz Petrovaradinske tvrđave. Isplivao je među vrbama na srpskoj strani, mokar, ispred dva zaprepaštena srpska žandara s uperenim puškama. Uzviknuo je: “Dezertirao sam iz austrijske vojske, živjela Srbija, zemlja slobodna!”

U Beogradu, koji je tada bio mahala sagrađena prema nacrtima polupismenih, a ne onih najboljih, turskih graditelja, na ležajevima gdje ni psi ne bi spavali, u krčmama gdje šetaju štakori, buhe i razni insekti, pod gradskim bedemima na suhoj travi, patnji, gladovanju, strahu od živaca i života, rođena je poezija koja bijaše izraz života, boja krvi i oblak razuma.

U Matoševu slobodnom Beogradu također je postojala policija, pa se Matoš nije nauživao slobode od prvoga časa. Zatvoren je bio u uglednom društvu, sa sudionicima političke i antidinastičke afere. Gustl¹ se je hvalio svojim iznenađenim zatvorskim društvom, ali mu je moralo odmah sinuti da policijska država nije samo Austrija.

Kasnije, često bez stana, danju se je grijao u velikoškolskoj knjižnici, bez propisnoga rublja i zimskoga kaputa, a noću u tankom ogrtaču prespavao bi u nekoj noćnoj kavani. Ipak, uskoro je bio preporučan kod gospodina Sarajčevića, blagajnika u ministarstvu unutrašnjih poslova, da mu podučava djecu. Ukusan ručak, večera, dobra kava, a i djeca su ga voljela. “Ne bojim se tako skoro gladi i nevolje krute, tvoj brat, emigrant!” — pisao je sestri u Hrvatsku.

Obrenovićeva Srbija u koju je banuo bila je puna kontrasta, ali i širine duha, tvrdio je Gustl. Nakon khuenovske Hrvatske, atmosfera u Srbiji učinila mu se je vedrijom, prisnijom i ležernijom. Dobio je mjesto u ansamblu kraljevskoga narodnoga kazališta, a kao vrsni čelist i kvartetni diplomatski glazbenik imao je pristup u ugledne beogradske krugove. Bio je i novinar i, naravno, literat. “Nije bogzna što,” šalio se je, “ali nije gore od kelnera ili od austrijskoga oficira.” Za sebe je govorio da je Bunjevac podrijetlom, Srijemac rodom, a Zagrepčanin od-

* Prof. Nenad Prokić, Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu. Adresa: Bulevar umetnosti 20, 11070 Novi Beograd, Srbija. E-adresa: nenad.prokic@fdu.bg.ac.rs.

Ovaj je prilog donekle izmijenjen i dopunjen govornom održan 12. lipnja 2021. unutar manifestacije *Matoševi dani* u *Fondaciji Antun Gustav Matoš* u Beogradu, koja djeluje u sklopu *Hrvatskoga nacionalnoga vijeća* u *Republici Srbiji*.

1 Pseudonim Antuna Gustava Matoša.

gojem. Često je dospijevao u ponižavajući položaj u Beogradu. Nesigurne egzistencije, često bez novca, mijenjao je adrese, izbacivan iz stanova zbog dugova.

Kolarčeva 26, Natalijina 4, Kosmajska 24, Kralja Petra 83, Čika Ljubina 7, Kralja Petra 13, Kondina 13, Balkanska 33, Kosovska 43, Kralja Petra 43, Kralja Petra 83, Kralja Petra 18, Čika Ljubina 6, Natalijina 5, Kosovska 6, Kosmajska 13, Kralja Petra 10... Sve te adrese nalaze se u zaglavlju pisama koja je pisao iz Beograda. U jednom od njih koje je uputio bratu Leonu stoji “srijeda, ne znam datuma”.

Tri je godine pisao članke koji ga svadaju sa sredinom u koju je došao. Gradane, i hrvatske i srpske, tukao je logikom i teškim istinama. Kako sam kaže, plivajući Dunavom prema Beogradu, u potiljku je osjećao senzaciju kuršuma.

Kako bi hrvatska književnost danas izgledala da su ga njegovi tada ubili? I kako bi izgledala srpska?

Antun Gustav Matoš najviše je doprinio hrvatsko–srpskim književnim, i ne samo književnim odnosima. On je jedan od onih čija je pojava još za života izrasla do simbola, bilo da je riječ o simbolu osobne slobode, boemskoga života, slobode mišljenja i stvaranja, ili simbolu domovinske ljubavi i hrvatstva. Hvalili su ga i kudili i s jedne i s druge strane, hrvatske i srpske. Jednima je bio srbofil, drugima srbofob. Ono što nitko ne može osporiti zasigurno je Matoševa pripadnost kroatističkoj liniji u hrvatskoj književnosti. Matoš pripada liniji koja svoje korijene vuče još od vremena Pavla Rittera Vitezovića i koja se kasnije u političkom smislu oblikovala u vidu Stranke prava pod vodstvom Ante Starčevića, oca Domovine, čiji je Matoš bio iskreni i vjerni sljedbenik i poštovatelj. Ali je i njih na kraju napadao.

Svoja politička uvjerenja bez sumnje on duguje i svom obiteljskomu odgoju i nasljeđu. Iako ne političar, nego književnik, politički dio njegove osobnosti teško je izostaviti, pogotovo kada je riječ o odnosu Matoša i Srba — jer su politički razlozi u balkanskim brzacima i danas, nakon Drugoga svjetskoga rata i ratova devedesetih godina dvadesetoga stoljeća, najčešće presudni u određivanju naklonosti i netrpeljivosti.

Matoš je u Beogradu proveo i lijepe i teške trenutke. Problema je imao zbog svoje političke orijentacije, ali njegova ustrajnost i nepokolebljivost vlastitih i književnih i političkih uvjerenja bila je vjerni izraz njegove nepotkupljive i nepokolebljive osobnosti, zbog koje nikada nije htio žrtvovati svoje ideale. Njegov nemirni i buntovni duh — ljepote se nije odricao ni po cijenu materijalnoga blagostanja, ni po cijenu prijateljstva.

“Ubrzo sam zavolio taj stari Beograd”, kaže Matoš, “osjetio dotrajavanje njegovih tradicija, turskog naslijeđa, prodiranja novog u borbi sa starim, zavolio sam dušu toga grada. Nikada se ne bih, da i mogu, znao potpuno odužiti za onaj komadić srca, duše i slobode, za ono parče bratskog prijateljstva, što ga imah u Beogradu u krugu čestitih ljudi, najboljih u Srbiji, koji me bratski privinuše na grudi bez obzira na naše političke razlike. Otići iz Beograda u Zagreb, to je otići iz otadžbine u otadžbinu. Mi i Srbi smo kao oni jaganjci koji mogu da sisaju dvije majke. U Beogradu naučih biti Hrvat, kao Srbi što su svi bez razlike svi tvrdi

nacionalisti, i ja sam tek ovdje postao pravi pravaš. Srbija je meni dala utočišta, i tamo se navikoh na bezgraničnu skoro slobodu, na slobodne gestove, kakvih pojedinac ne smije kod nas ni slutiti. Bilo kako komu drago, mi i Srbi smo jedan narod! Moje srce kod te divne slave kuca od uzrujanosti.”

To je jedan par rukava. Ima i drugi. Kada je zbog svoje nepotkupljive naravi i nemilosrdnoga jezika Matoš morao otići iz Beograda pod napadima radikalnoga tiska, pakujući se, napisao je nešto sasvim drugo:

“Orijent mi se ogadi. I ta srpska lažna glorijska reprezentanta slobodnih misli. Sada mi nije čudo, što postoji između Srpstva i Hrvatsva tako grozan konflikt, kada sam se zaista uvjerio da nas sa Srbima veže samo — jezik. I karakterom se Hrvat i Srbin vrlo razlikuju. Čamili su pod Turčinom donedavno, pa su postali prevejani i podmukli. Prvi ljudi u Srbiji, brate moj, šuraju sa hajducima, a žandari i potajnici su njihovi jataci! Činovništvo grozno robi i krade, jer misli: e kad dođe druga partija na vladu, bacit će nas na kaldrmu.”

Po meni su oba njegova mišljenja točna, i ono pozitivno i ono negativno. Tako je kako je.

S lažnom putovnicom u džepu 1899. s lade koja se udaljava gleda kaljavi Beograd, izgleda mu kao mila osoba koju bi zagrlio, ali ne može. Od bljuzge i magle ne može mu ni sagledati dobroćudno lice. Dugo je promatrao grad u maglenoj bundi. Iščekavaju kamenita krila drevne tvrđave, gubi se i Dorćol. Od Beograda mu ostaje slatkogorka uspomena. Spustio se u utrobu broda da se zagrije — možda posljednji put — sočnom srpskom ćulbastijom i čašom vatrenoga negotinca. Pred njim su čekali Beč, München, Ženeva i Pariz. Ni u njima Gustl nije bio drugačiji.

A zatim, 9. kolovoza 1904. Matoš silazi niz Skadarliju i susreće prijatelje nakon povratka u Srbiju, ne više Obrenovića, nego Karadorđevića. Niz zagrljaja. Radost na licima. Bez mnogo riječi, bez šumova.

“U proteklih sedam godina Beograd je malo izmijenio svoj vanjski, napola orijentalni izgled grada. Svud trgovine, bogate a neukusne, gostionice, samo jedna dijagonalna ulična pruga — ostalo kaldrma, prčvarnice, jazbine, zimi nevjetrene, zadimljene i smradne, furundžinice, kasapski panjevi i kafanice. Fini saloni, ali i opanak i plebejstvo, prosječni društveni ton nizak, prijestolnica slobodne zemlje bez nekih osnovnih kulturnih institucija, čak i Skupština u Manježu. I u Beogradu koji živi u freneziji srpskog i jugoslavenskog nacionalizma i pijemontstva, ja hoću da živim od pera kao hrvatski nacionalista, starčevićanac i frankovac, pa još kao bezobzirni kritičar, polemičar i pamfletist, pa još i bez svog glasila, bez novaca, bez zaleđa, a i van domovine.”

Vrativši se iz Pariza u Beograd, Matoš je našao stare prijatelje koji su ga iskreno simpatizirali, trpjeli njegove viceve i razumijevali nezadovoljstvo nemirnoga i rastrzanoga skitnice i prognanika. Zdravlje mu je već bilo narušeno, prijatelji su se zaprepastili kada su vidjeli što je fizički ostalo od nekadašnjega atleta. Pokvareni zubi i ispucali nervi, glad utrobe i glad mozga. Ali i dalje je bio pronicljivoga stava, šaljivdžija po prirodi i zanatu, njegov žilet–pogled i njegove bič–satire i dalje su sjekli kao i ranije, i dalje je volio istinu više nego sebe.

Bez potrebe je napao Skerlića, provocirao Austriju, napadao Svetozara Markovića, Vasu Pelagića, Ljubu Živkovića, Radoja Domanovića, Milorada Mitrovića, Jovana Dučića, Milana Grola, na duhovit način čak i samoga kralja, ali i Hrvate koji su dolazili u Beograd, Gjalskoga, Tresića, Tucića, Nikolića, kao i Hrvate koji nisu dolazili u Beograd. Napadao je licemjerstvo i fraze, pisao je kratko, elegantno, ležerno i osobno:

“Nisu mogli nikada da shvate da bih ja kakvoj dosjetki žrtvovao sve, najbolje prijatelje, pa i samoga sebe. Vica radi, stvarao sam sebi neprijatelje. Tako je bilo i kada sam pisao latinicom i kada sam pisao ćirilicom, i na francuskom i na njemačkom, i na engleskom i na latinskom, perom i olovkom, desnom i lijevom rukom.”

Protivnici nisu štedjeli sredstva protiv takvoga pera i onemogućili su ga u beogradskim listovima. Onemogućio se je i onemogućen je. Napadali su ga na ulici i po kavanama kao frankovca, srboždera, najamnika, plaćenika i ponovo kao špijuna, što je njega, ranjivoga i osjetljivoga, sprječavalo da lako preboli takve napade. Neizrecivi, mekani ton zahvalnosti, kao da se je vinuo iz mukotrpnoga srca i nije dao Matošu da uvijek uzvрати.

Grješan i bolan, ali nikad malogradanin. I što je najljepše na njemu: zakleti neprijatelj *Gospodina Glupana i Gospodina Hulje*, nikad pasivan, nikad neutralan, uvijek aktivan, uvijek angažiran.

“Ja sam ljutiti stekliš, bijesni pas, žestoki pravaš, nehari sin hrvatski. Rafiniran divljak, anarhist i aristokrat, asketski satir, vragometni skitnik, goparski mangup. I sada starost, anemična, nervozna i reumatična, otrcana i otupjela od vječne monotonije briga. Bez kuće, bez ognjišta. Starost propalog idiota u mravinjačkoj osamljenosti bog zna kojeg asfalta. Ovdje, u Beogradu, ni njega zapravo još nema. Klima je tu užasna, i fizička i moralna. Zahtijevam previše slobodoumlja od naših ljudi. Sav naš društveni život stoji u tome, da jedan drugoga hoće da utopi u čaši vode — a kud neće meni nanijeti najveće zlo, kad sam se usudio toliko im istina skresati u brk. Zaratio sam na sve strane, buzorirati se ne dam, a buzorancije na sve strane. Što mi je gore i teže, to sam borbeniji i nepopustljiviji. Od sviju sam se odbio. To je jedini način kako se ovdje dade obastati.”

Žučljiv i svadljiv, tukao je svojom batinom, a da nije gledao koga i gdje udara. Nije mu strano vrijedati nečiji fizički izgled, zvao je ljude kriplima, grbavcima, patuljcima, moralnim ogrizinama, budalama, biljojedima, svinjama, bijedama, a od istih bi već sutradan tražio novčanu pomoć. Uživa da bude zloban, ali većina njegovih procjena nečije književne bezvrijednosti pokazala se je točnom.

Taj lovac na suknje zaveo je mnoge beogradske konobarice, apotekarske kćeri, njemačke guvernante, bogate Poljakinje, strasne Mađarice, pariške metrese, razne kokete, plesačice, djevojke iz bosanskoga paviljona na Svjetskoj izložbi. Bez grižnje je savjesti otimao djevojke svojim prijateljima.

Za Zagrebom je stalno patio dok je, kako kaže, čekao da car otegne papčine, da bi mu taj isti Zagreb dojadio čim se je napokon — carskim pomilovanjem — 1908. u njega vratio. “Sva Hrvatska nelijepo hrče. Budni su samo pjesnici i atentatori.” Domovinska je ljubav proporcionalna udaljenosti od domovine.

U kavani je izgubio i posljednju dlaku na jeziku. A u politici se u posljednjim godinama svojega života zavadio sa svima koji su se priklanjali Strossmayerovim idejama jugoslavenstva. Sasvim je neobično da se je takva Hrvatina savršeno osjećala u Beogradu, premda je bio ljutiti *stekliš*. “Stekliš sem bil i stekliš boki-bokme bum vumrl.” Takvoga su ga u Beogradu ipak mnogi prijatelji privili na grudi, a on im naravno šakom i kapom uzvratio žučnim kritikama njihovih knjiga.

Ratobornomu Matošu nije bilo dovoljno borbe i polemike u Beogradu, pa ju je vodio i u Zagrebu. Društvo književnika u Zagrebu odužilo mu se je tako što je održalo komemoraciju na dan piščeve smrti, koja je trajala devet minuta. Zaključili su da nemaju novca za vijenac ni za uplatu u dobrotvorne svrhe, što je bila pokojnikova posljednja želja. Ipak, sprovod je Matošev bio veličanstven, s piscem kao da su zakopane i sve njegove ratne sjekire.

“Kao pravaš mogao sam se koristiti najširoim beogradskom tolerancijom, tako širokom te da sam kao poznati starčevićanac mogao raditi kao feljtonista kod Pašićeve Samouprave. Pa ipak, lakše je Beograd hvaliti iz Zagreba no iz — Beograda. Drago mi je što sam tamo bio, ali još mi je draže što nisam tamo ostao. Odista ja se pod divnim auspicijama vraćam kući. Moj drugi boravak u Beogradu trajao je kao i prvi, gotovo tri i po godine, ali se nije završio onako poetično kao prvi put. Iskustva su mi bila podjednako prijatna i gorka oba puta, ali ja više nisam bio onako mlad, zdrav, vedar, veseo, pun nada i planova. Protiv nedaća, mržnji i podvaljivanja, smijem se još uvijek — ali je taj smijeh sve gorči i grčevitiji. I vidljivo je ubilježen na svima stvarima moralnoga i fizičkoga svemira.”

Kad je riječ o religiji, približavanje mnogih snažnih i vrlo pozitivnih umova k Crkvi, Matoš nije tumačio samo kao posljedicu reakcije modernih svjetskih potreba, već i drugih momenata: “Vikalo se na tiraniju Crkve i stvorila se još veća sila Države s njenim militarizmima, bitokratizmima, imperijalizmima i apsolutnim kolektivizmima, pa se mnogima savremeni etatizam čini užasnijim vampirom od najinkvizitornije crkvene oblasti, što nije barem dirala svojim samostanskim uređenjima u apsolutnu slobodu kontemplativnog života, vladajući u ime Boga, a ne ime sile i brutalnih materijalnih interesa. Dostojevski je sanjao o vlasti prave i pobožne teokratije, a Barrès, apostol religije nacionalizma, traži vezu između vjere u narod i vjere u narodnog Boga, nalazeći ga u smirenosti Katoličke crkve i u dojmovima srodnog pejzaža.” Što bi tek Gustl rekao danas, kada Država uzmiče pred multinacionalnim kompanijama, koje su sve od reda jače od nje i postaju to sve više? Jer, kada multinacionalne kompanije otpočnu s uređivanjem socijalnih, zdravstvenih i mirovinskih fondova, bit će to plač Majke Božje.

Antun Gustav Matoš, lud od srca. Nitko o Srbiji i Srbima nije pisao tako toplo, ali i oštro u isto vrijeme. Srpsku je književnost poznao, cijenio i podsmjehivao joj se isto koliko hrvatskoj. Bio je Europejac po kulturi, nacionalist po opredjeljenju, umjetnik, eklektičar, antirealist, impresionist, romantičar, individualist, konzervativac, tradicionalist, modernist, idealist, senzibilist, pozitivist, skeptik, katolik, antiklerikalac, relativist, regionalist, kozmopolit, antiutilitarist, optimist, pesimist, parnasovac, imaginacionist, antidemokrat, rodoljub, subjektivist, i sve to u isti mah, i sve to jedno protiv drugoga. Znao je visoko podignuti književne

kriterije, ali ih i prenisako spuštati pod dojmom prijateljske naklonosti. Bio je duhovit i autentičan pisac. Pisao je lako i briljantno. Imao je otvorene oči za sve vidike svijeta.

*Hrastovački nokturno*²

*Kaj da počmem, moja draga mati,
Smrt i betek — to je sinek tvoj.
Strelili su mene Smiljke zlati
Prami, Smiljka — to je betek moj!*

*Već je zorja, a ja ne mrem spati,
Po hiži me hinca mislih črni roj,
Kokotiček već kriči za vrati:
Hajči Smiljček, hajči, picek moj!*

U bolnici Sestara milosrdnica, u subotu 10. siječnja 1914. četrdesetgodišnjemu Antunu Gustavu Matošu doktor Dragutin Mašek odstranit će grkljan — eno ga, navodno, i danas, dobro ušćuvanoga u formaldehidu. Mjesec dana kasnije, 11. veljače 1914. Matoš je na smrtnoj postelji. 17. ožujka, opet je bila subota, kada je Matoš istrgnuo cijev koja mu je zamjenjivala grkljan i namah umro nakon mjeseci strašnih patnji. Izlivena je, po običaju, i posmrtna maska, na kojoj on, poluotvorenih usta, izmučenoga i izludenoga izraza lica, onako niskoga čela i golema nosa, podsjeća na ekspresionističke likovne portrete, takozvane izopačene umjetnosti, ili na glavu s kakve barokne štukature, koja prijete da će pasti na slučajnoga prolaznika i ubiti ga. Smrt na to lice nije spustila mir.

Na Mirogoju stoji natpis: Antun Gustav Matoš (Tovarnik, 13. 6. 1873. — Zagreb, 17. 3. 1914.). On je hrvatski pjesnik ljubavi i hrabrosti, novelist, feljtonist, esejist, putopisac i propovjednik paradoksa koji je živio isključivo od svojega književnoga rada. U južnoslavenskom kulturnom prostoru njegov opsežan opus već se stotinu godina ne da uhvatiti u lokalne sitne mjere, u glupost od pameti, u ludilo od srca. Matošev, pa zato i hrvatski Beograd pamti ga kao važnoga sugrađanina. Kako i kojim je riječima bjelinu toga grada opisao veliki hrvatski pjesnik, ostalo je neukroćeno. Pobratim beogradski i danas voli i neustrašivo i neumorno napada Zagreb i Beograd, Srbe i Hrvate, a posebice glupost u svim oblicima.

Govori se za njega da je duh i da nikada nije umro.

2 *Hrastovački nokturno* prva je objavljena Matoševa pjesma.